

ПРОФЕСІЙНА СВІДОМІСТЬ ПСИХОЛОГА: СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Горбань Г. О.

*доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0002-7925-8754
ggalina.ua@gmail.com*

Шевченко Н. Ф.

*доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0002-5297-6588
shevchenkonf.20@gmail.com*

Ключові слова: професійна свідомість, професійна свідомість психолога, професійні значення, професійні смисли, чуттєвий зміст, функціональні рівні професійно психологічної свідомості.

У статті представлено результати теоретичного аналізу структури та специфіки функціонування професійної свідомості практикуючого психолога. Професійну свідомість визначено як психологічне утворення, в якому інтегруються професійні цінності, науково-теоретичні знання, програми певних дій і процедур, а також знання людини про себе як про представника певної професії. Подано уявлення науковців щодо структурної організації професійної свідомості. Розкрито специфіку професійної діяльності психолога-практика та структуру його професійної свідомості, що поєднує потребо-мотиваційну, інтелектуальну, духовно-моральну та діяльнісно-практичну сфери особистості. Ґрунтуючись на концепції О. Леонтєва, структуру професійної свідомості розглянуто у рамках єдності 3-х компонентів: значення, смислу, чуттєвої тканини. Визначено змістовне наповнення структурних компонентів професійної свідомості. Трикомпонентна структура професійної свідомості практичного психолога представлена змістом, що відображує специфіку професії: значеннями, які виражаються психологічними поняттями й категоріями; смислами, які мають своє втілення у інтересах, мотивах та цілях діяльності практичного психолога; чуттєвою тканиною, яка характеризується особливістю сприйняття реальності, що виникає у просторі професійної взаємодії «клієнт – психолог». Виявлено, що функціонування професійної свідомості практикуючого психолога відбувається на трьох рівнях: 1 рівень – розуміння клієнта, логіки його життя – це відтворення способу життя клієнта, з усіма його симптомами та специфікою; 2 рівень – інтерпретація життєвого світу клієнта – креативна мисленнєва дія, що ґрунтується на власному самостійному тлумаченні психологом психологічної специфіки клієнта – способу життя, системи цінностей, паттернів поведінки; 3 рівень – об'єктивація специфіки клієнта за допомогою професійного предмета (породжуюча функція свідомості). Встановлено, що рушійною силою функціонування професійної свідомості є смислотворювання. Механізмом здійснення функцій професійної свідомості виступає поточне професійне усвідомлювання ситуації, рефлексивне осмислення та надрефлексивна схематизація проблемної ситуації, тобто переведення її у задачу конструкцію.

PROFESSIONAL CONSCIOUSNESS OF A PSYCHOLOGIST: STRUCTURAL AND FUNCTIONAL ANALYSIS

Gorban G. O.

*Dr. Sc. in Psychology, Associate Professor,
Professor at the Department of Psychology
Zaporizhzhia National University
Zhukovsky str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0002-7925-8754
ggalina.ua@gmail.com*

Shevchenko N. F.

*Dr. Sc. in Psychology, Professor,
Head of the Department of Psychology
Zaporizhzhia National University
Zhukovsky str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0002-5297-6588
shevchenkonf.20@gmail.com*

Key words: *professional consciousness, psychologist's professional consciousness, professional meanings, professional sense, sensuous content, functional levels of professional-psychological consciousness.*

The article presents results of the theoretical analysis of structure and functioning specifics of the professional consciousness of a practicing psychologist. Professional consciousness has been defined as a psychological formation, which integrates professional values, scientific and theoretical knowledge, programs of certain actions and procedures, as well as knowledge of a specialist about himself or herself as a representative of a particular profession. The ideas of scientists on the structural organization of professional consciousness have been presented. Specifics of the professional psychological activity and the structure of professional consciousness, which combines the motivational, intellectual, spiritual and moral, activity and practical spheres of personality, have been revealed. Based on the concept of O. Leontiev, the structure of professional consciousness has been considered within the unity of 3 components: meanings, senses, sensory tissue. The content of the structural components has been determined. The three-component structure of the professional consciousness of a practical psychologist is represented by the content that reflects the specifics of the profession: the meanings expressed by psychological concepts and categories; senses that are embodied in the interests, motives and goals of a practical psychologist; sensory tissue, which is characterized by the reality perception peculiarity, which arises in the space of professional interaction "client – psychologist". It has been revealed that functioning of a practicing psychologist's professional consciousness occurs on three levels: 1 level – understanding a client, the logic of his or her life – is a reproduction of the client's lifestyle, with all its symptoms and specifics; Level 2 – Interpretation of the client's life world – creative thinking action based on the psychologist's own independent interpretation of the client's psychological specifics – lifestyle, value system, patterns of behavior; Level 3 – objectification of the client's specifics with the help of a professional subject (generating function of consciousness). The authors have established that the driving force of the professional consciousness functioning is the sense creation process. The mechanism of realization of the professional consciousness functions is the current professional awareness of the situation, reflexive comprehension, and overreflexive schematization of the problem situation, namely its transferring into a problem construction.

Постановка проблеми. Дослідження механізмів та способів функціонування професійної свідомості психолога, яка лавірує між чільними нормами, узагальненими теоріями і багатозначною внутрішньою сутністю явищ і фактів, із якими має справу практикуючий психолог, набуває дедалі більшої актуальності. Сучасний фахівець повинен мати певні професійно-важливі якості, високий рівень професійної відповідальності, професійну придатність та високий рівень професійної компетентності, соціальну та професійну мобільність та самостійність щодо прийняття професійно обґрунтованих рішень.

Важливість вивчення специфіки професійної свідомості психологів-практиків зумовлена тим, що саме цей ресурс властивостей особистості відіграє визначальну роль в динаміці процесу і в кінцевому підсумку в дієвості психологічної допомоги. Сучасна ситуація вимагає нових підходів і наукових парадигм для пояснення, діагностики й прогнозування процесів та закономірностей розвитку свідомості суб'єкта психологічного практикування.

Вітчизняними та зарубіжними науковцями вивчалися змістовно-процесуальні характеристики свідомості й самосвідомості особистості (Г. Акопов [1], О. Сапогова [20], Ю. Швалб [23]), процес професійного становлення особистості фахівця (О. Бондаренко [3], В. Панок [18], Н. Чепелева [22]) та його професійної свідомості (С. Аврамченко [26], М. Бек [27], Н. Гаркавенко та С. Доскач [4], О. Дробот [5], О. Лазорко [11], М. Омельченко [17], О. Чепішко [28]). Предметом цілеспрямованого дослідження професійна свідомість психолога виступала в роботах Н. Кучеровської [10], А. Зеличенко та Г. Степанової [7], Д. Костюка та Є. Сапожнікової [9], Н. Шевченко [24; 25; 29]). Водночас аналіз літератури засвідчив недостатній ступінь розробленості проблеми; специфіка професійної свідомості психолога розглядається побічно, в контексті інших особистісних якостей фахівця. Сучасна ж ситуація вимагає нових підходів і наукових парадигм для пояснення, діагностики й прогнозування процесів та закономірностей розвитку свідомості суб'єкта професійної діяльності.

Метою статті став аналіз структури та специфіки функціонування професійної свідомості практикуючого психолога.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Професійна свідомість починає формуватися в процесі усвідомлення професійного шляху й розвивається протягом усіх етапів професійного життя особистості. Функціонування свідомості будь-якого фахівця відбувається відносно зовнішньої діяльності – це, насамперед, глибинне відчуження, способи мислення, інтуїція й мистецтво.

Вона включає відчуття, думки, ідеї, ідеали, образи, концепції та ін. Таке розуміння професійної свідомості співзвучне з розумінням її науковцями, які досліджували психосемантичні аспекти професійної свідомості [2; 7; 19; 21] і тлумачили її як детерміновану професійною приналежністю специфіку репрезентації в свідомості світу («образу світу») взагалі і предмету праці зокрема.

Категорією «професійна свідомість» можна охопити всі прояви свідомості особистості, які пов'язуються з її професійною діяльністю і визначаються багатьма чинниками: місцем професії у структурі суспільного виробництва; ставленням самої особистості до професії, до її представників та до себе як носія окремої професії чи певного фаху, усвідомленням її чи його реальної значущості для суспільства; рівнем здобутих професійних знань і вмінь, здійсненням самоаналізу стосовно перспектив власного професійного зростання; сформованими професійними ідеалами, уявленнями про еталон професіонала; рівнем розвитку професійних здібностей та рис, а також осмисленням власних фахово вагомих властивостей; професійними досягненнями [1].

Професійна свідомість може кваліфікуватися як найважливіша категорія, яка відображає суть процесу професійного становлення й розвитку фахівця. Професійна свідомість – це психологічне утворення, у якому інтегруються професійні цінності, науково-теоретичні знання, програми певних дій і процедур, а також знання людини про себе як про представника певної професії. Саме вона є репрезентантом усіх цих аспектів, рівнів, функцій у практичній та теоретичній сегментах професійної діяльності. І, безперечно, сформована професійна свідомість є основною умовою якісної трудової діяльності та покликана забезпечити цілісність культури фахівця [3; 10; 17; 20; 28; 29].

Важко не погодитися із тим, що провідною умовою успішної професійної діяльності психологів-практиків є сформована професійна свідомість, оскільки у цій професії саме особистість, її свідомість слугують основними засобами, знаряддями і навіть інструментами ефективного здійснення психологічної роботи.

Професійна свідомість охоплює спрямованість, регулювання та оцінювання активності практикуючих психологів, що забезпечує високу якість їхньої повсякденної ділової діяльності. Вона суб'єктивно проявляється на рівні особистості через усвідомлення нею ступеня розвитку власних професійних здібностей, інтересів, мотивів професійного навчання та фахової діяльності, визнання себе відповідною тим вимогам, які ставить професія, переживання цієї відповідності як сталого почуття задоволення своїм життєвим вибором [7; 10; 20].

Професійна свідомість, репрезентуючи характер і рівень професіогенезу, забезпечує виконання психологом своїх професійних функцій. Загалом вона маніфестує здатність розв'язання ним фахових проблемних завдань. Її змістові, рівневі та структурні особливості задають внутрішній формат прогнозування, цілеутворення, планування, прийняття рішень, контроль, а також оцінку й корекцію усєї публічної діяльності. Причому своєрідність і складність професійної сфери «людина – людина» насамперед витікає з того, що тут фахівець тією чи іншою мірою втручається у психодуховне життя сторонньої людини. При цьому він є однією із суб'єктних сторін взаємин та взаємодій особливого типу, який не вичерпується стосунками їх суб'єкт-об'єктного характеру і який важко спрогнозувати та регламентувати.

У низці професій успішність діяльності, як відомо, може бути забезпечена високим рівнем технологічної підготовленості фахівців. Натомість успіх у сфері надання психологічної допомоги лише незначною мірою залежить від якості оволодіння технологічною складовою усіх професійних енерговитрат. Набагато більшої вагомості тут набуває особистісна готовність фахівця та рівень сформованості його професійної свідомості, які й є основною умовою успішності психологічного практикування.

Останнє вимагає від фахівця такого рівня майстерності, який би дозволяв гнучко і творчо в рамках обмеженого часу отримувати інформацію, збирати психологічний анамнез та ставити точний діагноз, підбирати й адаптувати техніки й методики, спостерігати за станом клієнта й змінами його світосприйняття, оцінювати правомірність обраних способів і засобів власної роботи, організовувати творчий пошук більш адекватних прийомів і методів, розробляти програми психологічного впливу і позитивних змін у самопочутті й поведінці клієнта, не порушуючи при цьому етичні правила і принципи міжособистої взаємодії і наскрізну технологію консультативного чи психотерапевтичного процесу [25].

Складність дослідження професійної свідомості полягає, на нашу думку, в тому, що майже відсутні роботи, в яких була б представлена її структура. У публікації В. Єрмоліна [6] була подана така структурна організація, згідно з якою професійна свідомість особистості складається з двох взаємопов'язаних структур: 1 – внутрішньої, яка включає компоненти професійної раціональності, чутливості й волі; 2 – зовнішньої, в якій свідомість розглядається як: а) – знання про професію, вимоги до особистості, що працює за обраним фахом; б) – оцінювання свого місця й ролі в системі виробничих відносин, оцінювання значущості професії, процесу й результату своєї

роботи; в) – як результат перетворення самої професійної діяльності в ідеальне явище.

Сучасна вітчизняна дослідниця М. Омельченко [17], визначаючи професійну свідомість як поліструктурне й поліпроцесуальне явище, зумовлене взаємодією соціокультурного середовища, особистості й діяльності, виділяє у її структурі п'ять структурних блоків. Когнітивний блок (система професійних знань та уявлень, зміст яких зумовлений типом професійної діяльності), рефлексійний (стан професійної самосвідомості фахівця; професійна самооцінка; рівень професійних домагань; задоволеність професією; проектування професійного зростання; професійні плани; професійні ідеали й антиідеали; професійна гордість; професійна совість; професійна ідентифікація), аксіологічний (усвідомлення суспільних, колективних та індивідуальних цінностей), мотиваційний (усвідомлення цілей як регуляторів, що узагальнюють і спрямовують професійну поведінку й діяльність), афективний (усвідомлення професійних емоцій і почуттів). Дослідниця зазначає, що професійний розвиток фахівця обумовлюється не лише становленням його професійної свідомості, але й такими факторами, як розвиток професійно-особистісних якостей і формування професійної компетентності.

Українські науковці Д. Костюк і Є. Сапожнікова [9] на основі факторного аналізу виділили чотири структурні компоненти професійної свідомості майбутніх психологів: когнітивний (розвинута уява, сформоване самоствавлення, адекватна самооцінка, інтернальний локус контролю), комунікативний (товариськість, нонконформізм), операційний (високий рівень самоконтролю, нормативність поведінки), мотиваційно-цільовий (смівливість, впевненість у собі, емоційна стійкість, стриманість).

Н. Гаркавенко та С. Доскач [4] характеризують професійну свідомість як унікальну і неповторну якість особистості. З позиції дослідників, до особливостей професійної свідомості належать: розвиток професійних якостей та рис, спрямованість на виконання професійних завдань, орієнтація особистості на професію, які можна представити у вигляді блоку цілей та її критеріїв. Серед них виокремлюють створення образу й усвідомлення себе як професіонала, систему вибору цінностей і дій згідно з ними, реалізацію особистих цілей діяльності.

Звертаючись до внутрішньоструктурного пояснення професійної свідомості психологів, зазначимо, що цілісність усіх її компонентів, які поєднують потребо-мотиваційну, інтелектуальну, духовно-моральну та діяльнісно-практичну сфери особистості, забезпечує новизну мислення і професійної діяльності та сприяє активізації неповторного фахового досвіду кожного з них [24].

Якщо виходити з того, що професійна свідомість є формою свідомості, то очевидно, що її структурна організація повинна відтворювати у загальному або окремому структурні компоненти свідомості, що визначені в якійсь конкретній теорії, наприклад, у двохкомпонентній теорії свідомості Л. Виготського або трьохкомпонентній структурі О. Леонтьєва, або чотирьохкомпонентній структурі В. Зінченка, або ж у п'ятикомпонентній Ф. Василюка [8, 13]. В такому разі опис структури професійної свідомості В. Єрмоліна [6] скоріше відображає її особливості або ознаки.

Грунтуючись на тому, що професійна свідомість містить ті ж структурні компоненти, що й свідомість, необхідно визначитися в тому, якої теорії дотримуватися для визначення структури професійної свідомості. Як зазначав О. Леонтьєв [13], основна проблема вивчення свідомості полягає в тому, щоб зрозуміти свідомість як суб'єктивний продукт, як перетворену форму прояву тих суспільних по своїй природі відносин, що здійснюються діяльністю людини в предметному світі. У реалізованому нами підході ми дотримуємося концепції О. Леонтьєва і вважаємо, що професійну свідомість можна розглянути у рамках єдності 3-х компонентів: значення смислу, чуттєвої тканини.

Можливо, можна було б спиратися на структуру свідомості й у рамках будь-якої іншої теорії, але у рамках інших теорій важко вичленити інструментарій, методичний апарат або ж способи опису професійної свідомості. Наприклад, незрозуміло, як по відношенню до професійної свідомості психолога у його роботі оперувати з біодинамічною тканиною, з живим рухом, адже ні у В. Зінченка, ні у інших авторів не вказується на те, як вона перекладається у професійну сферу. Теорія ж О. Леонтьєва дає можливість описати професійну свідомість у первинних базових категоріях – значення смисли, чуттєва тканина.

Виходячи з цього, ядром професійної свідомості також виступають значення і смисли. Зміст значень і смислів, а також характер зв'язків та відношень між ними диктується змістом предмета і цілей професійної діяльності. Але не меншою вагою в структурі професійної свідомості набуває й чуттєва тканина.

Зупинимось детальніше на «ядерному утворенні» свідомості – значенні й смислі. Розгляд значення та смислу, як найважливіших елементів свідомості, є натеper загально прийнятним, особливо після того, як О. Леонтьєвим було показано їхній взаємозв'язок і психологічну динаміку в процесі між свідомістю та діяльністю особистості. Найбільш глибокими, інтимними людськими структурами свідомості є смислові структури, які визначають зміст і динаміку «внутрішнього світу».

О. Леонтьєв відзначав, що у мовних значеннях фіксуються відносно відокремлені структури окремих дій, які координують конкретні цілі дій, умови та операції (способи дії). Однак у діяльності конкретного суб'єкту значення вступає у певне відношення до мотиву, адже суб'єкт ставить перед собою лише умотивовану мету. Саме тому автор пропонує розрізняти об'єктивне значення, що усвідомлюється і його значення для суб'єкта, яке позначається терміном «особистісний смисл». Значення, отримане з культури, забезпечує адекватність свідомості об'єктивним закономірностям зовнішнього світу, а особистісний смисл дає можливість виконувати більш вузькі завдання, що обмежені специфічними особистісними мотивами даного суб'єкту [14].

У концепції В. Зінченка [8] значення визначається як культурна твірна рефлексивної свідомості. Поняття значення фіксує ту обставину, що свідомість людини розвивається не в умовах робінзонади, а всередині культурного цілого, в якому історично кристалізованим є досвід дійсності, спілкування та світосприйняття, який індивіду необхідно не тільки засвоїти, але й побудувати на його основі власний досвід.

В. Зінченко виділяє три види значень: операціональні, предметні й вербальні, причому вказує на їх зв'язок з іншими компонентами свідомості. Операціональні значення належать до біодинамічної тканини, предметні співвідносяться з чутливою тканиною, а вербальні пов'язані зі смислом.

Поняття «смисл», за В. Зінченком, вказує на факт «прискореності індивідуальної свідомості в бутті людини... Свідомість є не лише знанням а й ставленням», тому поняття смисл покликане підкреслювати те, що знання, яке має людина, не є безособовим [8, с. 23].

На думку Д. Леонтьєва [15], не дивлячись на різноманітні трактування смислу філософією, психологією та наук про мову, саме поняття «смисл» найбільш безпосередньо характеризує людську реальність, людське буття: в свідомості воно подає перед усім зв'язок зі світом людини і водночас висловлює найбільш інтимні, індивідуальні, та такі що важко комунікують пласти досвіду. «Значення», навпаки, забезпечує спілкування та розуміння, це ніби послання одних свідомостей іншим.

Понятійний тандем «значення-смисл», який був запозичений з наук про мову, був осмислений в психології дещо інакше, одержав друге змістовне наповнення. Трапляються ситуації, коли інерція загальноприйнятого семіотичного розуміння значення та смислу не дає побачити те принципово нове, що було внесено в ці поняття діяльнісним підходом в психології. Цей підхід стверджував неklasичне трактування проблеми свідомості: для того, щоб зрозуміти життя свідомості треба

вийти за її межі, звернувшись до контексту реального життя суб'єкту. Протиставлення значення і особистісного смислу в психології, вказує автор, було пов'язано з розведенням соціально-історичного досвіду життєдіяльності соціальної спільноти та його індивідуально-специфічного переломлювання в індивідуальній життєдіяльності. Поряд із цим принциповим розведенням існує ще одне: в значенні відображаються об'єктивні властивості і зв'язки об'єктів та явищ, в особистісному смислі – ставлення суб'єкта до цих об'єктів та явищ. При такому розумінні відношення між значенням та особистісним смислом визначають їх протиставлення.

Д. Леонт'єв вважає, що таке протиставлення є породженням погляду на співвідношення значення та смислу, що обмежене рамками індивідуальної свідомості. Саме в інтроспекції значення та смисл постають як протиставлені за двома параметрами:

1. Значення (загальне, соціальне) – смисл (індивідуальний, унікальний).

2. Значення (відображення об'єктивних суттєвих властивостей), смисл (відображення лише індивідуально значущих якостей). Автор наголошує на тому, що і значення і смисл змістовно визначаються лише в більш широкому контексті, який не зводиться, по-перше, до контексту індивідуальної свідомості і, по-друге, до їх протиставлення один одному. Тому для того щоб охарактеризувати їх справжні відносини, необхідно вийти в цей більш широкий контекст, та розглянути їх функціонування в діяльності індивідів та соціальних спільнот [16].

О. Артем'єва дає визначення смислу як сліду діяльності, що зафіксований по відношенню до відповідного предмету [2].

О. Леонт'єв звертає увагу на те, що смисл є не менш соціальним, ніж значення і завжди офарбований якимись груповими інтересами [12]. Метою Д. Леонт'єва було показати, що діяльнісне трактування значення і смислу є несумісним з їх протиставленням одне одному у вигляді полярної опозиції [16].

Розглянемо ще один компонент структури свідомості, без якого важко зрозуміти феноменологію професійної свідомості – чуттєву тканину. Розвинена свідомість індивідів характеризується своєю психологічною багатомірністю. О. Леонт'єв говорив про чуттєву тканину явищ свідомості, що утворює чуттєвий склад конкретних образів реальності, яка актуально сприймається чи спливає у пам'яті, чи відноситься до майбутнього, або навіть тільки уявляється. Функція чуттєвих образів свідомості полягає в тому, що вони додають реальність свідомій картині світу, що відкривається суб'єкту. Саме завдяки чуттєвому змісту

свідомості світ виступає для суб'єкта як існуючий поза його свідомістю, як об'єкт його діяльності. Природа психічних чуттєвих образів полягає в їхній предметності, у тім, що вони породжуються в процесі діяльності, що зв'язує суб'єкта з зовнішнім предметним світом [13].

Чуттєва тканина не є просто фільтром, крізь який проходить, або відсіюється інформація із зовнішнього світу. Інформація, що надходить і сприймається, структурно змінюється, тому що вона не просто диференціюється, а одночасно вибудовує чуттєвий образ професійної ситуації.

Переломлюючи трьохкомпонентну структуру свідомості О. Леонт'єва в структуру професійної свідомості, слід чітко визначитися в тому, яким змістом наповнюється структури свідомості – значення, смисл, чуттєва тканина у професійній свідомості.

Професійна свідомість як форма свідомості утворює не взагалі значення, а понятійно-категоріальний апарат тієї сфери знань, яка належить до певної професійної сфери, вона утворює також професійні смисли, які знаходять своє вираження у професійних мотивах, інтересах, які проявляються у постановці професійних цілей.

Щодо чуттєвої тканини, то вона характеризується особливістю сприйняття реальності фахівцем.

Як особлива форма свідомості професійна свідомість рухається разом із професійним розвитком особистості. Вона формується і розвивається протягом всіх етапів професіогенезу особистості, репрезентує його характер і рівень, забезпечує виконання професійних функцій.

Викладене тлумачення професійної свідомості просуває нас до розуміння специфіки професійної свідомості як психологічного феномену й надає можливість вивчення особливостей її функціонування.

Професійна свідомість практичного психолога містить у собі професійну освіченість, професійну культуру діяльності, а також мисленнєву діяльність яка сягає методологічної рефлексії. Трикомпонентна структура професійної свідомості практичного психолога представлена змістом, що відображує специфіку професії: 1) значеннями, які виражаються психологічними поняттями й категоріями; 2) смислами, які мають своє втілення у інтересах, мотивах та цілях діяльності практичного психолога; 3) чуттєвою тканиною, яка характеризується особливістю сприйняття реальності, що виникає у просторі професійної взаємодії «клієнт – психолог».

Спираючись на розуміння професійної свідомості як форми свідомості особистості, розглянемо, яким чином функціонує професійно-психологічна свідомість, та спробуємо побудувати її структурно-функціональну модель.

Подамо наше бачення того, що відбувається в процесі психологічного консультування в діалогічному просторі «Клієнт – Психолог».

Зміст того, що непокоїть клієнта (ситуації, явища, стану), переживається ним на трьох рівнях: когнітивному, емоційно-оцінному, поведінковому. Через розповідь клієнта психологу подається емоційно забарвлений текст, зміст котрого уточнюється завдяки невербальним проявам у вигляді міміки, жестів тощо, які надають додаткову інформацію про особливості життєвої ситуації клієнта. Суб'єктивно ця ситуація сприймається ним як складна психологічна проблема, яка утрудняє або робить неможливим його адаптивне функціонування. Для психолога проблема клієнта виступає своєрідним фільтром, крізь який подається його життєвий світ.

Усі виміри людського буття – життя в родині, у групі, в ситуації, в соціумі, в культурі, в епосі, в часі, в самому собі – так або інакше включені в теорію й практику психологічної допомоги. Для психолога важливо приймати в єдиному контексті все, що представляє клієнт, котрий олюднеє і надихає свій душевний світ. Психолог уподібнює свою свідомість до свідомості клієнта, не руйнуючи її. У процесі консультативної або терапевтичної взаємодії, створюючи особливі умови, завдяки яким клієнт одержує можливість розв'язання своїх психологічних проблем, психолог здійснює психологічний вплив, який змінює ціннісно-мотиваційну сферу клієнта, даючи йому можливість самому розв'язувати ці проблеми. Задача психолога полягає в тому, щоб зрушити клієнта в його власному розумінні причин своїх душевних труднощів.

Будь-яка ситуація консультативної взаємодії є унікальною. У ній визначаються специфічні рівні, сфери смислопороджувальних контекстів, на засадах яких ієрархізується ціннісно-мотиваційна сфера, висуваються установки, цілі і завдання з професійного перетворення ситуації.

Працюючи з клієнтом, психолог створює особливий інформаційний простір, який ми називаємо зовнішньою рефлексією. Переживання життєвих труднощів не дає можливості клієнту поставити собі правильне рефлексивне питання і дати відповідь на те, що з ним відбувається, а також позбавитися від переживань, що турбують. Функція ж психолога полягає в тому, що він, створюючи унікальні відносини з клієнтом, своєю зовнішньо рефлексивною позицією дає можливість клієнту зрозуміти, що є причиною душевного дискомфорту і не дає змоги почуватися комфортно.

На початку взаємодії з клієнтом свідомість психолога утримує: бачення клієнтом своєї проблеми; власне інтуїтивне уявлення про проблему клієнта; розуміння проблеми клієнта за допомогою засобів психодіагностики. На рівні ясного усвідомлення

починає формуватися образ клієнта і його проблеми, який формується за даними психодіагностики (певні параметри, критерії, характеристики, які наділені відповідними смислами), бесіди, аналізу невербальної поведінки клієнта. У свідомості психолога створюється представленість образу клієнта і його проблеми, а також представленість різниці «бачення» цієї проблеми, очима клієнта й психолога, які виходять із того, що уява клієнта про власну проблему не завжди дійсно виявляється цією психологічною проблемою.

Більш глибоке проникнення дає можливість розглянути ситуацію психологічного впливу, взаємовідносини смислів мовленнєвого простору клієнта й психолога. Володіння мовленням як потужним інструментом впливу на людину пов'язано зі здібністю розуміти смисли співбесідника, ідентифікуючи їх, і робити їх доступними для впливу. Ідентифікувати смисли – означає зробити їх фактично доступними, але оголення смислів лише потенційно може розв'язати проблему клієнта. Для того, щоб зміни у його смисловому полі відбулися, необхідно виявити якийсь парадокс, невідповідність наявних смислів. Коли цей парадокс стає виявленим, смисли починають рухатися і утворюються нові смисли, що й відображає ситуацію психологічного впливу психолога, але впливу некерованого, оскільки це не є маніпулюванням. Такий рух сполучується з емоційною включеністю в контакт обох сторін.

Смислоутворення, яке є рушійною силою процесу функціонування професійної свідомості, полягає у встановленні значеннєвого зв'язку між об'єктом чи явищем, з одного боку, та єдиною системою життєвих відносин, що регулюють життєдіяльність суб'єкта – з іншого.

Наступний зріз дає можливість побачити, що професійна свідомість психолога виступає як відкрита, інтер-суб'єктна за своєю природою система, що знаходиться в постійній взаємодії з іншим. Сама професійна психіка є діалогічною, тому що вона поєднує різні логіки, які дають можливість послідовно переходити з однієї позиції на іншу. У процесі професійної взаємодії для психолога людська психіка й світ стають єдиною субстанцією. Основним засобом роботи психолога стає семантичне подвоєння себе та іншої свідомості за допомогою мови. Завдяки надрефлексивному механізму психолог входить у діалог із новим семантичним утворенням особистості і, таким чином, сприяє особистісній психологічній інтеграції. Наявність у свідомості певної структури, яка у своєму механізмі функціонування мала б можливість трансформування та спонтанності, дозволяє здійснювати таку взаємодію.

Спробуємо детальніше розглянути процес взаємодії «Клієнт – Психолог».

Психолог працює не з життєвою ситуацією клієнта, не з її трансформацією, а з переживаннями, з системою цінностей, стосунків і станів людини, тобто не з реальною, а з психологічною ситуацією – з розумінням та інтерпретацією власної життєвої ситуації клієнтом. Психологічна реальність конституюється психологом (або позицією психолога) і включає: психічні феномени, їх пояснювальні моделі; психологічну практику і психіку, яка в цю практику включена; міфи і теоретичні уявлення про природу психічного. Для того, щоб працювати з психологічною реальністю (глибоко розуміти, що відбувається, ефективно і відповідально діяти), психолог повинен постійно здійснювати рефлексивно-творче зусилля.

Аналізуючи запит клієнта, психолог будує картину клієнтської проблеми, тобто бачення ситуації клієнта, яке фільтрується через його власні значення та смисли. Перетинаються два смислових простори – психолога й клієнта, і відбувається не лише віднаходження смислу вихідного запиту клієнта, а породження спільного смислового простору, який, у свою чергу, сприяє кристалізації, синтезу нового смислу, що приймається обома учасниками психотерапевтичного процесу.

У цьому контексті, на думку Н.В. Чепелевої, для практичного психолога важливим є володіння інтерпретаційними схемами, яких вона виділяє три види:

1) смислові, що включають передусім особистісні смисли, тобто мотивоване ставлення до значення, форму включення значення в структуру свідомості та особистості;

2) культурні, які використовують наявні в культурі зразки;

3) когнітивні, що включають концептуальні схеми, знання та уявлення суб'єкта [22].

Умовою дії механізму інтерпретації у процесі надання психологічної допомоги є безперестанна робота, яка відбувається у свідомості психолога. Характер, динаміка, своєрідність міжособистісних стосунків практичного психолога і клієнта, що пред'являються і не пред'являються клієнту, проте відчуванні останнім, відіграють визначальну, головну роль у динаміці процесу й в остаточному підсумку в дієвості психологічної допомоги. Відбувається діалог-взаємодія двох людей, двох екзистенцій. Ця взаємодія обов'язково присутня, і головним є те, що вона проявляється не в об'єктивній формі, її результатом є певне відчування один одного, професійна ж свідомість психолога об'єктивує психологічний зміст цих стосунків. Тобто психолог усвідомлює те, як на нього як особистість впливає світ клієнта, тоді він може говорити про свої контр-переносні почуття, і це є робота його рефлексивного шару свідомості.

Абстрагуючись від певного конкретного рівня сформованості професійної свідомості, побудуємо певну абсолютну функціональну модель професійно-психологічної свідомості. Функціонування професійної свідомості практикуючого психолога відбувається на трьох рівнях:

1 рівень – *розуміння* клієнта, логіки його життя – це відтворення способу життя клієнта, з усіма його симптомами та специфікою;

2 рівень – *інтерпретація* життєвого світу клієнта – креативна мисленнєва дія, що ґрунтується на власному самостійному тлумаченні психологом психологічної специфіки клієнта – способу життя, системи цінностей, паттернів поведінки;

3 рівень – *об'єктивація* специфіки клієнта за допомогою професійного предмета. На цьому рівні відбувається опосередкування всього матеріалу, здійснюється породжуюча функція свідомості. По суті об'єктивація і є головною функцією професійної свідомості психолога.

Семантичні компоненти цих рівнів професійної свідомості практичного психолога тісно пов'язані один з одним і пронизують усі рівні цими зв'язками, адже психолог сприймає феноменологічний простір клієнта крізь призму змісту професійної свідомості, в якій є професійні знання, професійні цінності, програми професійних дій, як імпліцитних, так і експліцитних, котрі дають підстави для обґрунтування, кваліфікування феноменів світу людини.

Говорячи про предмет діяльності, для якої психологічна свідомість формується та специфікується, підкреслимо, що йдеться не про зовнішню діяльність психолога – психодіагностику, психологічне консультування, корекцію, психотерапію, які реалізуються по відношенню до клієнта, а про внутрішню роботу, яка здійснюється відносно особливим чином сприйнятого й обробленого матеріалу (тексту), специфічно «знятої» і організованої, психологічної квазіреальності.

Три функціональні рівні професійної свідомості практичного психолога – розуміння, інтерпретація, об'єктивація – пронизуються пов'язаними між собою семантичними компонентами. Але повинен бути той конструктивний елемент, який буде утримувати їх у єдиному полі функціонування. Таким елементом, який зберігає функціональну (не структурну) цілісність професійної свідомості, є семантичний професійний конструкт, за посередництвом якого психолог інтерпретує або витлумачує феноменологічний простір клієнта. За рахунок цілісності семантичного конструкта або його універсальності встановлюється зв'язаність функціональних рівнів.

Пусковим моментом цього функціонування виступає смисл, який народжується й формується у структурах свідомості. Рушійною силою функ-

ціонування професійної свідомості є смислоутворення. Механізмом здійснення цих функцій виступає поточне професійне усвідомлювання ситуації, рефлексивне осмислення та надрефлексивна схематизація проблемної ситуації, тобто переведення її у задачу конструкцію.

Висновки і перспективи подальших розробок у даному напрямку. У статті здійснено аналіз структури та специфіки функціонування професійної свідомості практикуючого психолога. Подано трикомпонентну структуру професійної свідомості психолога, яка представлена змістом, що відображує специфіку професії: значеннями, які виражаються психологічними поняттями й категоріями; смислами, які мають своє втілення у інтересах, мотивах та цілях діяльності практичного психолога; чуттєвою тканиною, яка характеризується особливістю сприйняття реальності, що виникає у просторі професійної взаємодії «клі-

єнт – психолог». Встановлено, що функціонування професійної свідомості практикуючого психолога відбувається на трьох рівнях: 1 рівень – розуміння клієнта, логіки його життя – це відтворення способу життя клієнта, з усіма його симптомами та специфікою; 2 рівень – інтерпретація життєвого світу клієнта – креативна мисленнєва дія, що ґрунтується на власному самостійному тлумаченні психологом психологічної специфіки клієнта – способу життя, системи цінностей, паттернів поведінки; 3 рівень – об'єктивація специфіки клієнта за допомогою професійного предмета. На цьому рівні відбувається опосередкування всього матеріалу, здійснюється породжуюча функція свідомості.

Перспективними надалі вбачаються дослідження, які стосуються поглибленого вивчення механізмів розвитку професійної свідомості практикуючих психологів упродовж різних етапів професіогенезу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акопов Г.В. Психология сознания: Вопросы методологии, теории и прикладных исследований : монография. Москва : Институт психологии РАН, 2010. 272 с.
2. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики. Москва : Наука; Смысл, 1999. 350 с.
3. Бондаренко А.Ф., Кучеровская Н.А. Задачи исследования профессионального сознания психолога-практика. *Психолого-педагогичні засади професійного становлення особистості практичного психолога і соціального педагога в умовах вищої школи*: всеукр. наук.-практ. конф., 27- 28 лют. 2003 р.: матер. Тернопіль, 2003. С. 9–21.
4. Гаркавенко Н.В., Доскач С.С. Професійна свідомість як фактор особистісного становлення майбутнього фахівця. *Габітус*. 2020. С. 175–179.
5. Дробот О.В. Професійна свідомість керівника : навчальний посібник. Київ : Талком, 2016. 339 с.
6. Ермолин В.В. Предпосылки формирования профессионального призвания. Ростов-на-Дону, 1974. 165 с.
7. Зеличенко А.И., Степанова Г.И. Психосемантика и изучение профессионального сознания психологов. *Вестник Моск. ун-та*. 1989. № 3. Сер. 14 : Психология. С. 20–32.
8. Зинченко В.П. Миры сознания и структура сознания. Вопросы психологии. 1991. № 2. С. 15–34.
9. Костюк Д., Сапожнікова Є. Психологічні особливості формування професійної самосвідомості майбутнього психолога в освітньому просторі. *InterConf*, вип. 37, Грудень 2020. С. 483–491. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/6882>.
10. Кучеровская Н.А. Психосемантическая структура профессионального сознания практикующего психолога : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Киев, 2007. 203 с.
11. Лазорко О. Свідомість індивіда як індикатор професійної безпеки особистості. *Проблеми гуманітарних наук. Серія : Психологія*. 2015. Вип. 35. С. 26–36.
12. Леонтьев А.А. Формы существования значения. Психолингвистические проблемы семантики. Москва : Наука, 1983. С. 5–20.
13. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Смысл, Академия, 2005. 352 с.
14. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. Т. 1. Москва : Педагогика, 1983. 392 с.
15. Леонтьев Д.А. Значение и личностный смысл: две стороны одной медали. *Психологический журнал*. 1996. Т. 17. № 5. С. 19–30.
16. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е изд., испр. Москва : Смысл, 2003. 488 с.
17. Омельченко М.С. Розвиток професійної свідомості на етапі навчання у ЗВО: спроба концептуалізації. *Психологія особистості*. 2019. № 1(10). С. 159–166. DOI: <https://doi.org/10.15330/ps.10.1.159-166>.
18. Панок В.Г. Основні напрями професійного становлення особистості практичного психолога у вищій школі. *Практична психологія і соціальна робота*. 2003. № 4. С. 14–17.
19. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. Москва : МГУ, 1998. 208 с.
20. Сапогова Е.Е. Профессиональное психологическое сознание: рефлексия вслух. *Журнал практического психолога*. 1997. № 6. С. 3–13.

21. Ханина И.Б. К вопросу о профессиональных составляющих в структуре образа мира. *Вестник МГУ*. 1990. № 3. С. 42–56.
22. Чепелева Н.В. Роль процесів розуміння та інтерпретації у створенні семіотичного простору психотерапії. *Актуальні проблеми психології*. Київ : 2002. Вип. I, Т. 3. С. 30–45.
23. Швалб Ю.М. Целеполагающее сознание (психологические модели и исследования). Киев : Миллениум, 2003. 152 с.
24. Шевченко Н.Ф. Розвиток професійної свідомості психолога: від концепції О.М. Леонтьєва до авторської моделі. *Психологія і суспільство*. 2018. № 3-4(73-74). С. 82–90.
25. Шевченко Н.Ф., Чепішко О.І. Професійна свідомість практикуючих психологів-початківців: специфіка розвитку. *Journal of psychology research*. VOL. 25(8), 2019. С. 97–106.
26. Avramchenko S., Ievtushenko I., Kaliuzhna Y., Levchenko V. & Nezhynska O. Professional Consciousness as a Subjective Component of a Personal Professional Development. *Journal of Intellectual Disability Diagnosis and Treatment*. Vol. 9 No. 5. 2021. DOI: <https://doi.org/10.6000/2292-2598.2021.09.05.12>.
27. Beck M, Simoný C, Bergholtz H, Hwiid Klausen S. Professional consciousness and pride facilitate evidence-based practice-The meaning of participating in a journal club based on clinical practice reflection. *Nurs Open*. 2020 Feb 5;7(3):690-699. DOI: 10.1002/nop.2.440. PMID: 32257256; PMCID: PMC7113500.
28. Chepishko, O.I. Features of future teachers' professional consciousness development in the educational preparation. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, II (11), Issue: 22, 2014, p. 64–67.
29. Shevchenko N.F. Professional consciousness: theoretical structure and functional levels. *American Journal of Fundamental, Applied and Experimental Researches*. Issue: 1(4). Publ.: Ukraine and Ukrainians Abroad Non-for-profit Corporation, New York NY, USA. 2017. P. 112–121.

REFERENCES

1. Akopov G.V. (2010). *Psikhologiya soznaniya: Voprosy metodologii, teorii i prikladnykh issledovaniy* [Psychology of consciousness: Questions of methodology, theory and applied research]. Moscow : Institut psikhologii RAN. [in Russian].
2. Artem'yeva Ye.YU. (1999). *Osnovy psikhologii sub'yektivnoy semantiki* [Fundamentals of psychology of subjective semantics]. Moscow : Nauka; Smysl. [in Russian].
3. Bondarenko A.F. & Kucherovskaya N.A. (2003). *Zadachi issledovaniya professional'nogo soznaniya psikhologa-praktika* [Research objectives of the professional consciousness of a practicing psychologist]. *Psikhologo-pedahohichni zasady profesijnogo stanovlennya osobystosti praktychnoho psykhologa i sotsial'noho pedahoha v umovakh vyshchoyi shkoly – Psychological and pedagogical principles of professional development of a practical psychologist personality and social pedagogue in the conditions of high school*. Mater. vseukr. nauk.-prakt. konf., 27- 28 lyut. 2003r.: mater. Ternopil'. 9-21. [in Russian].
4. Harkavenko N.V. & Doskach S.S. (2020). *Profesijna svidomist' yak faktor osobystisnoho stanovlennya maybutn'oho fakhivtsya* [Professional consciousness as a factor in the personal development of a future specialist]. *Habitus*. 175-179. [in Ukrainian].
5. Drobot O.V. (2016). *Profesijna svidomist' kerivnyka* [Professional consciousness of the leader]. Kyiv : Talkom. [in Ukrainian].
6. Yermolin V.V. (1974). *Predposylki formirovaniya professional'nogo prizvaniya* [Prerequisites for the formation of a professional vocation]. Rostov-na-Donu. [in Russian].
7. Zelichenko A.I. & Stepanova G.I. (1989). *Psikhosemantika i izucheniye professional'nogo soznaniya psikhologov* [Psychosemantics and study of the professional consciousness of psychologists]. *Vestnik Mosk. un-ta – Moscow University Bulletin*. 3. Ser. 14 : Psychology. 20-32. [in Russian].
8. Zinchenko V.P. (1991). *Miry soznaniya i struktura soznaniya* [The worlds of consciousness and the structure of consciousness]. *Voprosy psikhologii – Psychology issues*. 2 :15-34. [in Russian].
9. Kostyuk D. & Sapozhnikova YE. (2020). *Psikhologichni osoblyvosti formuvannya profesijnoyi samosvidomosti maybutn'oho psykhologa v osvith'omu prostori* [Psychological features of the formation of professional self-consciousness of the future psychologist in the educational space]. *InterConf*. 37: 483-491. URL : <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/6882>. [in Ukrainian].
10. Kucherovskaya N.A. (2007). *Psikhosemanticheskaya struktura professional'nogo soznaniya praktikuuyushchego psikhologa* [Psychosemantic structure of the professional consciousness of a practicing psychologist] : *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Russian].
11. Lazorko O. (2015). *Svidomist' indyvida yak indyikator profesijnoyi bezpeky osobystosti* [Consciousness of the individual as an indicator of professional security of the individual]. *Problemy humanitarnykh nauk – Problems of humanitarian sciences*. 35: 26-36. [in Ukrainian].

12. Leont'yev A.A. (1983). Formy sushchestvovaniya znacheniya [Forms of existence of meaning] in *Psikholingvisticheskiye problemy semantiki – Psycholinguistic problems of semantics*. Moscow : Nauka. 5-20. [in Russian].
13. Leont'yev A.N. (2005). Deyatel'nost'. Soznaniye. Lichnost' [Activity. Consciousness. Personality]. Moscow : Smysl, Akademiya. [in Russian].
14. Leont'yev A.N. (1983). Izbrannyye psikhologicheskiye proizvedeniya [Selected psychological works]. Vol.1. Moscow : Pedagogika. [in Russian].
15. Leont'yev D.A. (1996). Znachenije i lichnostnyy smysl: dve storony odnoy medali [Meaning and personal sense: two sides of the same coin]. *Psikhologicheskij zhurnal – Psychological journal*. Vol. 17 (5): 19-30. [in Russian].
16. Leont'yev D.A. (2003). Psikhologiya smysla: priroda, stroyeniye i dinamika smyslovoy real'nosti [Psychology of meaning: nature, structure and dynamics of meaningful reality]. Moscow : Smysl. [in Russian].
17. Omel'chenko M.S. (2019). Rozvytok profesiynoyi svidomosti na etapi navchannya u ZVO: sprobа kontseptualizatsiyi [Development of professional consciousness at the stage of training in ZVO: an attempt at conceptualization]. *Psykhologhiya osobystosti – Psychology of personality*. 1 (10). 159-166. DOI: <https://doi.org/10.15330/ps.10.1.159-166> [in Ukrainian].
18. Panok V. H. (2003). Osnovni napryamy profesiynoho stanovlennya osobystosti praktychnoho psykholoha u vyshchiiy shkoli [The main directions of professional development of the personality of a practical psychologist in high school]. *Praktychna psykholohiya i sotsial'na robota – Practical psychology and social work*. 4: 14-17. [in Ukrainian].
19. Petrenko V.F. (1998). Psikhosemantika soznaniya [Psychosemantics of consciousness]. Moscow : MGU. [in Russian].
20. Sapogova Ye. Ye. (1997). Professional'noye psikhologicheskoye soznaniye: refleksiya vslukh [Professional psychological consciousness: reflection aloud]. *Zhurnal prakticheskogo psykhologa – Journal of Practical Psychologist*. 6: 3-13. [in Russian].
21. Khanina I.B. (1990). K voprosu o professional'nykh sostavlyayushchikh v strukture obraza mira [On the issue of professional components in the structure of the image of the world]. *Vestnik MGU – Bulletin of Moscow State University*. 3: 42-56. [in Russian].
22. Chepelyeva N.V. (2002). Rol' protsesiv rozuminnya ta interpretatsiyi u stvorenni semiotychnoho prostoru psykhoterapiyi [The role of processes of understanding and interpretation in creating a semiotic space of psychotherapy]. *Aktual'ni problemy psykholohiyi – Current issues of psychology*. Vol. 3 (1): 30-45. [in Ukrainian].
23. Shvalb YU.M. (2003). Tselepolagayushcheye soznaniye (psikhologicheskiye modeli i issledovaniya) [Goal-setting consciousness (psychological models and research)]. Kyiv : Millennium. [in Russian].
24. Shevchenko N. F. (2018). Rozvytok profesiynoyi svidomosti psykholoha: vid kontseptsiyi O.M. Leont'yeva do avtors'koyi modeli [Development of professional consciousness of a psychologist: from the concept of O.M. Leontiev to the author's model]. *Psykhologhiya i suspil'stvo – Psychology and society*. 3-4 (73-74): 82- 90. [in Ukrainian].
25. Shevchenko N.F. & Chepishko O.I. (2019). Profesiyna svidomist' praktykuyuchykh psykholohiv-pochatkivtsiv: spetsyfika rozvytku [Professional consciousness of practicing novice psychologists: the specifics of development]. *Journal of psychology research*. VOL. 25 (8): 97-106. [in Ukrainian].
26. Avramchenko S., Ievtushenko I., Kaliuzhna Y., Levchenko V. & Nezhynska O. (2021). Professional Consciousness as a Subjective Component of a Personal Professional Development. *Journal of Intellectual Disability Diagnosis and Treatment*. Vol. 9. No. 5. DOI: <https://doi.org/10.6000/2292-2598.2021.09.05.12>
27. Beck M, Simonö C, Bergenholtz H, Hwiid Klausen S. (2020). Professional consciousness and pride facilitate evidence-based practice-The meaning of participating in a journal club based on clinical practice reflection. *Nurs Open*. Feb 5; 7(3): 690-699. DOI: 10.1002/nop2.440. PMID: 32257256; PMCID: PMC7113500.
28. Chepishko, O.I. (2014). Features of future teachers' professional consciousness development in the educational preparation. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, II (11), Issue: 22: 64-67.
29. Shevchenko N.F. (2017). Professional consciousness: theoretical structure and functional levels. *American Journal of Fundamental, Applied and Experimental Researches*. Issue: 1(4). Publ.: Ukraine and Ukrainians Abroad Non-for-profit Corporation, New York NY, USA. 112-121.